

ПРО АНТРОПОНІМІЮ РОМАНУ "БЕРЕСТЕЧКО" ЛІНИ КОСТЕНКО

Серед антропонімів, використаних Ліною Костенко в романі "Берестечко", частина не має конкретної денотатної пов'язаності, уживаючись у фрагменті, написаному "онімічною мовою". Туди їх уведено заради внутрішньої форми — для узагальненого, символічного позначення всього козацького війська: "Ох, як нас люди називали ловко! | Некуйбіда. Майбоженко. Чумак. | Пустикота. Заверниковка. | Нетудихата. Неїжмак" [6:153]. Інша ж частина антропонімів слугує в романі позначенням цілком конкретних чи більш-менш конкретних денотатів — персонажів роману або згадуваних осіб. Перших, безденотатних антропонімів у творі 42, а других, з денотатами — 88. Серед цих останніх 12 іменують провідних персонажів і вже розглядалися в окремій публікації [4:109122]. У даній статті представлено спробу оглянути решту 76 антропонімів.

Варто одразу ж зазначити, що серед них теж трапляються наймення з розмитою, неконкретною денотатністю, бо поетеса нерідко зосереджує увагу читача саме на онімах, на їх змісті чи формі. Але тут денотати лише відступають у тінь чи універалізуються, однак не зникають зовсім. Роблячи акцент саме на антропонімії, Ліна Костенко засуджує таким шляхом процеси ополячення: "Відтак з **Ревух** робилися **Ржувуські** | і добрі хлопці йшли у **Киселі**" [6:82], кваліфікує російську політику: "Все загребуше, нарване, хмільне. | Орел — двоглавий. **Юрій — довгорукий**. | Хай Україну чаша ця мине!" [6:146]; "Було, приїде, од царя вдостоєн, | все до Москви схиляє на поклін. | А прізвища! Неплюєв. Портомоїн. Старухин. Єхинєєв. Бутурлін" [6:111]. Але останнє — не просто добірка дикуватих прізвищ, а наймення реальних царських підданих, що так чи так "схиляли на поклін". Приміром, піддячий Портомоїн привозив царський наказ полковникові Василю Золотаренкові, бра-

ту згадуваного в "Берестечку" Івана [1,9-2:931], ближній боярин Василь Бутурлін представляв Москву на Переяславській раді [9:353 і далі]. Так само, зрештою, реальними діячами часів Хмельниччини були і Адам Кисіль, і Ржувуський. А про історичну реальність засновника Москви князя Юрія Довгорукого, прізвиську якого поетеса повернула його апелятивний сенс, годі говорити.

Антропонімічно Ліна Костенко окреслює й польське замилювання всім французьким. Ось як говориться про жінку короля Яна-Казимира: "Вона в нього й **Марія**, вона в нього й **Луїза**. У них у всіх **Марії** в додатках до **Луїз**" [6:75]. Антропонімічно ж зображена українська трагедія: "такий синьоокий" вартівник Хмельницького у ханському полоні, син українки-полонянки, поводить себе як "собака з вовчими зубами", демонструючи, "що він татаріший". Гетьман йому кидає: "Як там тебе — **Гасан, Мехмет, Алі?**" [6:107]. До речі, прийом "орієнтаційного іменування" в поемі застосовано вже вдруге. Хмельницький так відгадував й ім'я своєї супутниці-"відьми": "Як звать її, не знаю, **Явдоха, Настя, Івга**". Повторення того ж прийому мимохідь окреслює специфіку онімічного мислення костенківського гетьмана — специфіку, що повною мірою проявила себе у фрагментах твору, виконаних онімічною мовою.

Антропоніми стають також засобами мовної образності. Польське військо, що стягувалось під Берестечко, характеризується серією метафор, які увінчуються виразистою метафорою антропонімічною: "Шовкова тля, індики гонорові, | землі моєї західний **Батий!**" [6:72]. Трагічний стан привабливої ханської полонянки виражено антропонімічним порівнянням: "Дівча краси недоторканної — | мабуть, як та колись **Хурем**" [6:13]. Ліна Костенко й раніше користувалася порівнянням з Настею Лісовською, уславленою Роксоланою, звертаючись до менш відомого її ймення **Хур-рем**. Проте в даному разі вже ніякого сміху немає, компаративна конструкція ґрунтується на іншій ознаці — красі.

Значно гостріше антропонімічне порівняння наратор (Богдан Хмельницький) дібрав для самого себе: "Хрести, хрести! Послухайте, я п'яний. | Візьміть мене, я смерті не боюсь. | Як **Святополк, що звався Окайний**, я в цій фортеці об каміння б'юсь!" [6, 67]. Але це надто жорстокий "самосуд під самосад". І несправедливий.

Син князя Володимира Великого Святополк, який убив трьох безневинних братів своїх Бориса і Гліба, а також Святослава, за що й був прозваний Окаянним [2:416], — злочинець історичного масштабу. А себе гетьман винуватив за покарання жінки-зрадниці, незабутньої Гелени, а ще більше — за Берестечко. Який же він Окаянний? Інша річ: "Призвів людей до прірви, до поразки, | то хоч покайся. Каюся і п'ю" [6:67].

Окаянний — покайся, каюся — то вже етимологічна звукогра, один з коронних онімічних номерів Ліни Костенко. Розбрат після поразки описується з мистецьким використанням етимології найменш його учасників: "Там вигнали **Сомка**, обрали **слимака**", "Ті шило проміняли вже на швайку, | а ті в **орли Тетерю** призвели" [6:99]. Художнє застосування етимологічного осмислення зустрічаємо і в описі польського командування: "**Чарнецький, чорно** в роті, а вже в душі стократ. | І **Страус довгоногий. І Хубальд висівчаний**" [6:75]. Епітет "довгоногий" поєднує керівника німецьких загонів Страуса (Штрауса) із птахом страусом. Пор. також: "І німець **Страус** ходить по болоті, | **видзьобує** із ряски короля" [6:112]. Третє прізвище наведеного тексту (в іншому місці воно, імовірно під впливом написання **Гумбольдт**, подано у формі **Хубальдт** [6:102]) має не дуже ясний епітет "висівчаний". Ясно лиш те, що епітет орієнтований не на слово, не на прізвище, а на образ, на людину — на німецького генерал-майора Христофора Убальда (Хубальда), активного учасника Берестецької битви [9:263; тут же на с. 188: Криштоф Хувальд (Убальд)]. Йдеться, гадаємо, про узагальнений сенс слова **висівки** — "залишки після просіювання чого- небудь" [8:484]. А Чарнецький залишається чорним і в інших своїх з'явах у романі. І прямо в тексті: "про тих погромів **чорні** буреломи, які вчинив Чарнецький тут і Лаш" [6:122], і переносно, ділами своїми: "Його [Хмельницького — Ю. К.] Чарнецький виверне із гробу | і вистрелить з гармати його прах" [6:137].

Імення-метафора може так прирости до людини, що починає сприйматися як пряме. Так, невідомий гетьманові по імені "порубаний зброяр", що перебував у фортеці під Паволоччю, позначається славетним іменем **Мамай**: "Не знаю, хто він є. Коли з'явився, звідки. | А може, він **Мамай**. З'явився, та і вже" [6:26]; "А той зброяр, мабуть, таки **Мамай**, | бо часом є, а часом і зникає" [6:117].

Козак Мамай — найпопулярніший мотив народних картин XVII- XIX ст., вивчених, імовірно, мандрівними малярами Київської духовної академії [3, 5:1455], а відтак і персонаж українського фольклору. Тому ця фігура стала в даному випадку джерелом дуже доречної антономасії.

Імена в романі дуже часто, можна сказати — переважно, оточені певною символікою і подані таким чином, що ця символічна аура досить виразно сприймається читачем. Це помічаємо і серед розглянутих уже матеріалів. А лектура Богдана Хмельницького окреслена так, що сам добір імень засвідчує і високу освіченість, і хороший смак: "Читав я змалку **Плінія і Плавта**. | Науку ніжних слів явив мені **Катулл**" [6:109]; "**Горація** читав. Словами золотими | все залягло скарбницею ума" [6:84]. Зрештою йдеться про програмові тексти тогочасного навчання, причому Плінія і Плавта поєднала їх фонетика, а не їх зміст. Але ж "залягло скарбницею

— я і
ума"!

Гетьманові хотілося б не лише читати, а й свого такого мати: "Чому у нас немає ще **Горація**?" [6:118]. Або: "Ну, а якби нам матінка Оранта | підкинула **Вергілія** чи **Данта**?" [6:85]. Цю болючу для неї думку Ліна Костенко висловлювала й раніше, пор.: "Хоч би які лелеки | **Гомера** нам в колиску принесли" [5:93]. Втім, у "Берестечку" маємо й відповідь, чому не принесли: "А що у нас робить всесвітньому піїту?" [6:85]. У гетьмана виринає й така думка, зіперта на досвід уславленого імператора-філософа: "От я вже й міг би, вперше у житті, | як **Марк Аврелій**, римський імператор, | писати свої "Думки на самоті". | Але ж незвично. Все універсали" [6:118].

Символіка імені може бути дуже розмаїтою. Ось певна (але далеко не повна) ієрархія: 1) висока й мужня духовність — корінфський митрополит Іоасаф, що супроводив Богдана в поході до Берестечка [9:249]: "А наш **Іоасаф** усе святив мечі. | Шрамко десь чув, що він поліг як лицар. | Первосвященик мій, в миру анахорет. | Душпастир і козак, єдиний у двох лицах, | коли нас відтіснили, він вийшов наперед". І завершується опис відважних дій Іоасафа антропонімічною метафорою: "туди прийшов король і зняв свого треуха: серед мерців лежав у митрі **Златоуст**" [6:97]. 2) Втілення славетного й могутнього минулого — Данило Галицький: "А в мене за плечима король **Данило Галицький**! | А в мене за плечима

всі Київські князі!" [6:73]. 3) Козацька вірність і честь — ніжинський полковник Іван Золотаренко [1, 9-2:1560]: "Душа пройшла над прірвами зневір. | І Ганнин брат, **Іван Золотаренко** | своїх преславних ніжинців привів" [6:155]. 4) Уособлення всеєвропейської слави — протектор Англії Олівер Кромвель: "Сам **Кромвель, Кромвель** з-за туманів | мені вітання слав як брат" [6:37]. 5) Імена, що символізують європейську вченість і престижність, — Гійом Ла- вассер де Боплан, французький інженер і військовий картограф [3, 1:157] та П'єр Шевальє, теж французький фахівець (обидва залишили описи України): "Щоб не до короля, але таки до мене | приїхав той **Боплан** чи той же **Шевальє**" [6:84].

Це — символіка додатня. А скільки її в романі від'ємної! Зокрема: 1) Пихате й всевладне шляхетське панування: "І ніякий **Чап- линський** не одніме у тебе хутір. | І ніякий **Потоцький** не захоче голову відрубати" [6:42] —окрім Чаплинського тут ідеться про коронного гетьмана Миколоя Потоцького. Пор. до того ж: "То **Шемберк** в мене відібрав млина. | То **Долгерт** взяв коня з моєї стайні" [6:90] — Яцек Шемберк (Шемберг) — то польський комісар, що керував реєстровим козацтвом [9:66], а Дольгерт — шляхтич, чигиринський урядник [9:62]. 2) Жорстока й дурна отаманія: "якийсь отаман **Лисенко**, вовгура, безвинний люд мордує, душогуб" [6:87]. 3) Втілення нелюдських знущань і геноциду: "Хан палить села хоч для пограбунку, | а **Радзивілл** —для світла уночі! | ... | Князь **Вишневецький** вішає повсюди, | а **Лаш** у церкві вирізав людей" [6:123] — Самійло Лаш то коронний стражник, польський офіцер [9:117]. 4) Від'ємна аура монархів: "У цих новий король. У тих новий **Мехмет**. | А в нас біда та сама і та сама" [6:110] — іронічне забарвлення досягається цікавим прийомом: названо або лиш титул без імені (король Ян-Казимір), або лиш ім'я без титулу (турецький султан Мехмет). Пор. різко негативну оцінку ще одного монарха, засновника династії: "**Романова** знайшли десь, одмили од грязі" [6:79].

Для набуття іменем символічної значущості зовсім не обов'язковою є загальна відомість його носія. Уславлені особи, міцно вписані в історію, як **Богдан Хмельницький** чи **Іван Богун**, мають і узуальну, давно вироблену й закріплену мовою та фольклором символіку. Автор твору може лише варіювати нюанси. А імена

осіб маловідомих (чи багато людей нині знають, хто такий Лаш або Шевальє?) набувають символічного забарвлення в тексті. Взагалі-то вони ніякі не символи, але Ліна Костенко уводить їх у такі контексти, де ці імена стають символами. І ось добір таких імен-символів, власне — витворення символів значно підносить виразове навантаження антропонімів (та інших власних назв) і невимовно посилює магічну дію твору та читача.

Антропонімів, що вживаються тільки як антропоніми, без символічного осмислення чи виразних конотативних доповнень, в романі обмаль, пор.: "Ходив із батьком на султана | і з **Сагайдачним** на Москву!" [6:37]; "Поклони б'є у Лавні **Йосип Тризна**, | і з гніву плачуть сиві кобзарі" [6:25]; "Впав **Амурат**. Поліг **Муффрах-мурза**" [6:8]; "Чи **принц Конде** сидить іще в темниці?" [6:127]; "Колись, мабуть, проходили десь тут | литовський князь **Ольгерд** або **Кейстут**" [6:35]; "**Фірлей** — то дід, улитий медом. | Сидів, куняв там у шатрі" [6:74]. В останньому прикладі йдеться про белзького каштеляна, сandomирського воєводу Андрія Фірлея [7:77].

Але й ці ймення, обрані нами з роману як найнейтральніші, не є ні випадковими, ні поетично порожніми. Емоційно напружений вірш "Берестечко" не оминув і їх — і вони теж оповиті певним експресивним підтекстом, лише приглушеним і тому важко вловимим. Ліна Костенко зуміла зробити, доклала свого поетичного генію, щоб зробити всі антропоніми роману промовистими.

1. Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1997. — Т. 9, ч. 2.
2. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. — К., 1995. — Т. 2.
3. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. — Львів, 1993-1994. — Т. 1-4.
4. Карпенко Ю. О. Дванадцять провідних персонажів роману Ліни Костенко "Берестечко": ономастичні спостереження // Записки з українського мовознавства. — Одеса, 2000. — Вип. 10.
5. Костенко Л. В. Маруся Чурай. Історичний роман у віршах. — К., 1982.
6. Костенко Л. В. Берестечко. Історичний роман. — К., 1999.
7. Костомаров М. І. Богдан Хмельницький. Історичний нарис. — К., 1992.
8. Словник української мови. — К., 1970. — Т. 1.
9. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — К., 1993.